

A KÖZÉPKORI BUDAPEST

A Halászbástya köemléktárgy régi házak, a budaszentlőrinci kolostor, a budanyéki hír. kastély; óbudai ásátásoki a belvárosi templom; fővárosi monografidky Horváth Henrik a kőfaragójelekről és páholyokról

FŐVÁROSUNK középkori történetének beszédes emlékei sokáig sikkadtak a feledés, illetve a nemtörődömség takarója alatt. Az az iram, amellyel a jelentéktelennek mondható városka a világvárosi jellegért való versenyét megfutotta, szükségképpen elterelte a figyelmet a múlttól, hiszen az a várakozás valószínűsége szerint úgysem sok eredménnyel kecsegtetett és látszólag joggal koncentrált az erőket a jelenre. A kiegyezés korának nagy építkezései eltakarták a mindig kevesebb régi emléket, az eklektikus építészeti stílusok pedig óriásméretű alkotásokban idézték fel a gótika és a román kor formakincsét s megvesztegető pompájuk elaltatta a netalán ébredező lelkiismeretet. Ma már kétségtelen, hogy nem a kegyeletlenség és nem is a mindenáron való rombolási vágy volt a legfőbb hiba ebben, hanem egy olyan hiányossága a város életének, mely még ma sem tűnt el egészen. Nevezetesen a városfejlesztésnek tervtelensége, ötletszerűsége, mely sohasem számolt a szükségletek következetességével, hanem vagy külföldi példák után igazodott, vagy pedig alkalmyszerűen fogant doktrínér, nem ritkán laikus elgondolásokat valósított meg.

Az olvasó többször találkozott már e lapokon Budapest fejlődési problémáinak taglalásával s e révén emlékezhetik azokra a visszaságokra, melyek a főútvonalak, hidak és terek elrendezésére oly jellemzőek s ugyanakkor utalás történt arra is, hogy a tervszerű, jövőbe-gondoló megoldások érintetlenül hagyták volna az elpusztított emlékek jelentékeny szálalékát.

E pusztító hadjáratnak tulajdonképpen a világháború vetett véget. Az építkezés láza lecsökkent, illetve megszűnt a lehetőség s a világégésből szegényen, megtépázva kikerülő főváros óvatos gonddal fordult megmaradt értékei felé s ezek közé a régészeti, valamint művészeti emlékeit is odasorolta. A fővárosi intézmények kebelében szakemberek váltották fel az addigi adminisztratív vezetést s az új szellem nyomában nagyarányú ásató, gyűjtő és konzerváló munka indul meg a legnagyobb áldozatkészség és a legszigorúbb rendszeresség jegyében s ez a munka nemcsak a napvilágra került alkotások révén, nemcsak a felbecsülhetetlen elméleti tudományos eredmények világában nyert elismerést, de az idegenforgalomnak jelenségei gyakorlati hasznát is kimutatták.

Első és legfontosabb teendő volt a már meglévő töredékanyagnak számbavétele, kritikai megvizsgálása és a pinceraktárak hozzáférhe-

tetlen mélye helyett múzeumi termekben való kiállítása. Második a helyszínen maradt emlékeknek tudományos feldolgozása és a töredékanyaggal való kölcsönös egybevetés révén összefüggéseik megállapítása.

A múzeumi felállítás problémája a Halászbástya egyik, a nagy tornyot is magában foglaló szárnyának megfelelő módon való átalakításával megoldódott. Itt nyert elhelyezést, tegyük mindjárt hozzá: stílusos és viszonylag kitűnő elhelyezést az a kőanyag, melynek legnagyobb része a szomszédságból került ki. A Nagyboldogasszony templomának kiváltott faragott kövei s az átépítés során előkerült szoboranyag és a Domonkosok templomának szentélyében kiasott sírkősorozat alkotják a gyűjteménynek középpontját, amely köré kristályosodik a királyi vár, a Magdolna- (ma helyőrségi) templom, az óbudai Szent Péter prépostság jelentékenyebb s összefüggő kóroszata s úgyszintén a város egész területén társtanul, szórványosan felbukkant szépszámú középkori faragott kő.

A Nagyboldogasszony templomának legrégebb stíluskorszakáról alakos márványtöredék ad tájékoztatót. Nagyobb kompozíciónak, valószínűleg egy Angyali üdvözetnek a töredéke ez az érett román formákban fogalmazott angyalalak, mely nemcsak nemes anyagával és magasszínvonalú plasztikájával tűnik fel, hanem rajta az egykori színezés nyomai is felfedezhetők. Keletkezése a XIII. század közepe tájára tehető és így valóban a Nagyboldogasszony-templom első építési korszakának mind stílus, mind pedig anyag szempontjából is beszédes bizonyítéka. Ettől a korai emléktől kezdve a termekben időrendi sorrendben valóságos naplóját kapjuk az építkezéseknek. A XIV. századot nemcsak a díszítőelemekkel elborított építészeti részek, oszlopféjek, lábak, ívbélesek képviselik, hanem néhány jellemző alakos szobrászati munka is.

A Madonnának és Szent Jánosnak sajnos fejnélküli szobra és néhány, a kort különösen jellemző apokaliptikus vonatkozású szörnyfej. Mindezek az emlékek a XIV. század túlfinomult udvari művészetének során kialakult ú. n. puha-stílusnak a termékei, mely a burgund szobrászat körében érlelődött s onnan áradt szerte Európába s nagyszerű bizonyítékok arra, hogy a gótikus kőfaragás budai emlékei ízlés, stílus, szóval a művészi igény és készség dolgában nem maradtak el a korszerű európai fejlődéstől. A XV. századot ugyancsak a díszített architektónikus elemek és két szoboremlék képviseli. Míg azonban az építészeti tagok a kései gótikának, a gótikus naturalizmusnak a jegyében fogantak, magas reliefű fénytől és árnyéktól átjárt gazdag inda- és lombdíszükkal, addig a két szobor egészen más világba vezet a szemlélőt. A vörösmárvány Madonna a XV. századi olasz szobrászatnak, közelebbről Donatellónak stíljét tükrözi, az Angyali üdvözet egészen különös módon női testformákat feltűntető arkangyala ugyancsak az olasz renaissance köréből nyerte ihletését.

A Domonkosok budavári templomának szentélyéből mintegy tizenhat darab ép, illetőleg rekonstruálható és egész sor végletesen töredékes sírkő került elő, melyek az írott források híradásaival együtt lehetővé teszik, hogy kimutassuk egy Budán a Domonkosok kolostorá-

ban évszázadokon keresztül működött kőfaragó, illetve szobrásziskola létezését, mely, mint ezt a stíluskritikai egybevetések igazolják, a Nagyboldogasszony-templomban talált sírköveknek is műhelye volt. Első példái e sírköveknek még az Anjouk idejében készültek s majdnem kivétel nélkül tiszta olasz hatást tükröznek. Henrik firenzei humanistának a liliosos címerrel ékesített sírköve talán a legszebb ezek között a korai darabok között. Művelődés, méginkább művészet-történeti szempontokból azonban még fontosabb az a két sírkő, melyeknek egyike még a század közepén keletkezhetett, a másika pedig a rajta olvasható évszám szerint 1370-ben készült. Mind a kettő festőnek a hamvait takarta. Előbbi Ábel festő sírköve volt, utóbbi pedig Andrásé, Nagy Lajos királyunk udvari festőjéé s mind a kettő az ú. n. művészcímerrel (címerpajzsban három Ids pajzsmező) van ékesítve. Ha a művészcímer használatának szokását, keletkezését vizsgáljuk, úgy kitűnik, hogy ennek első ábrázolásaival van dolgunk e két sírkövön, mert az Európában ismert egyéb ilyen művészcímerek kivétel nélkül később keletkeztek volt. Stibor János sírköve már Zsigmond korának kozmopolitább jellegű, simulékony formálású, gyengéd hajlásokkal s lágyan faragott felületekkel gazdag példája. Mátyás és Ulászló korának síremlékei viszont megint határozott, elhajlás nélküli tiszta olasz igazodást mutatnak.

Az óbudai Szent Péter-prépostság maradványai, főként gazdagon kiképzett és kétszínű kőből összeállított kapuzata újból a XIII. századba visz bennünket vissza. Olasz-lombard hatások alatt keletkezett ez az épület, mely részleteiben nagy rokonságot mutat az esztergomi román székesegyházzal, melynek kapuját, mint ezt a Klimó-féle festményen látjuk, szintén hasonló polikrómia jellemezte. A királyi várat illetően pedig a kiállított anyag meggyőzően tanúskodik arról, hogy — amint azt már Salamon Ferenc is hirdette — az építkezés oroszlan-részének érdeme Zsigmondot illeti. A királyi vár építészeti elemei kivétel nélkül gótikus stílusban készültek és még a XV. század elején. A Mátyás-féle renaissance csak szerényebb toldalékokban és díszítő részletekben jelentkezik. Nem lebecsülése ez Mátyás tevékenységének, hanem a tények felismerése. A maradványok beszédes bizonyosságtétele után, hiba volna tovább is Mátyásnak tulajdonítani a Vár építését. Mátyás a Várat csak átalakította és renaissance mesterekkel díszítette. Korlátok, ajtó és ablakkeretek, szemöldökfrízek hosszú sora világítja meg a gondosságnak, alkotókedvnek, ízlésnek és áldozatkészségnek azt a hosszú és céltudatos együttműködését, mely az egykori Budavárat a maga káprázatos fényében életrehívta és fenntartotta, fejlesztette. Ez a fény ma már a kiállított töredékek kapcsán legalább képzeletben újra felidézhető. Az angyalféjes frízek, a groteszkekkel és növényi elemekkel elborított orsókorlátok, kútmaradványok a maguk rongált és megviselt pompájában parancsolóan idézik az elmúlt büszke, pompázó világot s olyikukról ütődöttségében is felismerszik, hogy Evlia Cselebi álmétköző leírása előtte, róla készült.

Ez a kömlektár a maga eredeti összefüggéseiből kiemelt, de a felállításban mégis összefüggően rendszerezett darabjaival fővárosunk középkorának szinte gyűjtőpontjává sűrűsödött. Azt lehet mondanunk,

hogy ha semmi egyéb nem maradt volna ránk, akkor is kielégítő képet nyerhetnénk a város, főként Buda középkorának reprezentatív arculatáról. A stílkritikai vizsgálódás, karöltve az írott forrásanyaggal, biztos vonalakkal rajzolhatja meg azt az időben és térben óriási távlatokat behálózó, bonyolult útrendszert, melyen a Nyugat középkori művészetének stílusáramlatai hozzánk elkerültek. Ellenőrizhetők a királyi udvar által irányított koroknak és tárgyaknak a szerzetességtől s a polgárságtól való elkülönülése, jobban szólva ennek az elkülönülésnek az iránya. A gótika francia és német gócainak szándékolt és megérelelt eredményei tették élővé Buda és Pest középkorát s ez az élet még ma is végigremeg a csonka maradványokon, úgyhogy indulásukat és továbbhatásukat közvetlen könnyedséggel maguk világítják meg.

Ha a főváros középkori kótárának ebből mind a laikus szemléletnek, mind pedig a tudományos vizsgálódásnak gazdag anyagából kiocsúdnak, első kérdésként merül fel előttünk a helyszínen eredeti elhelyezésben megmaradt alkotások problémája. Mit őrzött meg épen felszínén az a föld, melynek mélye ennyi értéket rejtgetett? A köztudat már bele is nyugodott abba, hogy néhány jelentéktelen, figyelemre sem érdemes darabon kívül semmit.

Valóban, az a néhány boltív, az az egy-két dísztelen kapualatti fülke, mely már régebben ismeretes volt, nem sok tápot adott annak a hitnek, hogy Budán, még kevésbé Pesten, a középkornak jelentékeny, helyszínen maradt emlékeit fogjuk felfedezni, hiszen a török idők pusztításairól s a barokk-korszak értéktelenségéről elterjedt s közhellyé vált tanítások ennek szinte a lehetőségét is tagadták és kizárták. Mégis élt ilyen hit. Egyfelől a művészettörténet néhány konok és sikertelenségétől vissza nem riadó kutatójában, másfelől a városrészek, különösképpen pedig a Várnak, néhány laikus rajongója hívében, kik egymással versenyezve, de apró és nagyobb sikereknek egyként örvendve, keresték és kutatták a múltnak rejtett nyomait. Ennek a kutatómunkának köszönhető, hogy a vakolatrétegek alól egymásután bukkantak elő a Vár középkori építészetének helyszínen maradt emlékei. Hogy immár nem egy-két dísztelen kötömb vált ki kétes bámulatot valamely véletlen szemlélőből, hanem, hogy ma már az Országház-utcának, a Fortuna- és Uri-utcáknak majdnem minden házában vakolat alól kibontott és a fejlődést mind stílust, mind technikát illetően összefüggő sorozatban tükröző színvonalas, faragott kőemléket találunk. Ezek a kőemlékek, ajtó és ablakkeretek, lépcsőmaradványok és kapubejárat alatti falifülkék nemcsak művészettörténeti jelentőség szempontjából rendkívül fontosak, hanem jellemző világot vetnek a Budán lakó polgárság életének, kultúrájának színvonalára s számos más oly következtetés premisszáivá léphetnek elő, melyek sikerrel döntenek meg általánosan elfogadott féligazságokat, így a budavári házak elhelyezéséből ma már kétségen felül tudjuk, hogy azok hosszoldalukkal, eresoldalukkal fordultak az utca felé. Egy ilyen házhomlokzat majdnem teljes változatlanságában is reánk maradt (Országház-utca 20). Ez az egy tény kizárja a középkori Budának német jellegét hirdető tanításokat, mert általános érvényű tény,

hogy a német település sajátja a befelé való építkezés, hogy a középkori német városképet az oromfalukkal utcára álló házak, helyesebben házsorok határozzák meg. Ha tehát Budán más a helyzet, ha Budán a fennmaradt példák sora általában az ellenkező utcaalakulás mellett bizonyít, úgy nyilvánvaló, hogy Buda betelepítésében, a lakott területek külső képezésének megformálásában nem a német népelemnek jutott kezdeményező szerep, hanem ezt a várost olasz példák mintájára a magyar lakosság építette ki olymértékben, hogy a későbbben betelepülő német lakosság már a városképet meg nem változtathatta, sőt maga is alkalmazkodott ahhoz.

A felébredt érdeklődésnek és a nyomán kelt szorgos kutatásnak csakhamar szélesebb sugarú körben is eredményei mutatkoztak. Garády Sándor vezetésével a budai hegyvidéknek két olyan jelentékeny középkori emlékét fedte fel az ásó, melyek mindenike számos hozzáfűződő problémának nyitját adja meg. Egyik a budaszentlőrinci Pálos-templom és kolostor, a másik a budanyéki királyi kastély. Utóbbira magára nem alkalmazható a középkori jelző, mert az előkerült leletek a kastély építését a legtisztább olasz szellemű renaissance alkotások körébe utalják, mégis számos mellékkörülmény indokoltá teszi, hogy áttekintésünkben ezzel az emlékkel is foglalkozzunk.

A pálosok budaszentlőrinci kolostora, az egyetlen Magyarországon keletkezett szerzetesrendnek legfőbb központja volt a középkorban, melyben a generális gyűléseit tartotta és melynek templomában a rend legfőbb védőszentjének, remete Szóit Fáinak ereklyéit is Őrizték. Lőrinc, a rend első generálisa építtette 1300 körül s a következő évtizedekben uralkodóink, főleg Nagy Lajos, majd később Mátyás jelentékeny adományokkal gyámolították, úgyhogy a mohácsi vész idején nagykiterjedésű épülettömbökben 300—350 szerzetes élt s a templom a csatlakozó kápolnákkal együtt gazdag és művészi felszerelés őrzőhelye volt. A mohácsi vész elűzte a szerzeteseket. A kolostor a templommal együtt a hódoltság ideje alatt apránként pusztulóba ment s miután a XVIII. században visszatelepült pálosrend hiába porolt régi birtokairt, sőt később újból kiűzetett a hazából, a pusztulás teljessé vált, úgyhogy a kolostornak még a helye is feledésbe ment. Számos kőtöredéke a szomszédos, helyesebben a környéken épült házak falából múzeumi tulajdonba került ugyan, sőt Henszlmann ásatásokat is végzett, melyek a templom alapfalainak egy részét napvilágra is hozták, ez azonban ismét csak homályba veszett s az az ásatás, amely a székesfőváros támogatásával legújában megindult s mind a templom, mind pedig a kolostor alapfalait kibontotta a rejtegető földréteg alól, teljesen új eredménynek tekinthető. Ugyancsak Garády Sándor kutató buzgalma egyesült a főváros áldozatkészségével abban a munkában, amelynek eredménye a mai Hidegkuti-út egyik telkén kiásott királyi nyaraló emlékhalmaza.

A kastély elég terjedelmes zárt épülettömb volt, tiszta renaissance stíl uralkodott úgy építészeti megoldásán, mint a díszítő kőfaragás elemein. Kétségtelen, hogy az építkezést még Mátyás kezdte el, — egész serege a faragott köveknek az ő jelvényeit viseli — de kétségtelen az is, hogy ezek a leletek is sokban arra készítetnek bennünket,

hogy az annyira alábecsült és a Mátyás kultúrténykedéseit pusztulni, veszni indítónak tartott Ulászlóról való vélekedésünket revízió alá vegyük. A töredékek nagyrésze és pedig a legnemesebb faragású darabok több darabja, II. Ulászló címerével ékeskedik s ez bizonyítja azt, hogy nagy elődjének e kezdeményezését tetemes áldozatkészséggel folytatta, ami a budai miniátorműhelyről nyert újabb ismereteinkkel egyetemben ennek az uralkodónak rokonszenvesebb vonásait világítja meg. Több mint kétezer darab faragványtöredék került elő e területről, köztük hatalmas koszorúpárkányrészek, melyek mindenike a firenzei díszítőszobrászat formavilágában fogant, de egyes daraboknak a naivitása, zsúfoltabb, darabosabb elrendezése, vidékies helyi íze, azt a feltevést is megengedik, hogy helyi származású mesterek is részt vettek a faragómunkában. Annál is könnyebben feltehetjük ezt, mert ugyanebből az időből Esztergomban névszerint is ki tudunk mutatni néhány magyar kőfaragót. Ilyen az a Farkas mester (magister Farkasius), ki az oklevelek tanúsága szerint a XV. század végén Gosztonyi András szolgálatában állott. De nemcsak ez a körülmény bátorít fel arra, hogy az építkezés során helyi mesterek közreműködését is feltételezzük, hanem az a különös jelenség is, hogy a tiszta renaissance stíli köveken a gótikus hagyományoknak megfelelő mesterjegyeket találunk. Ezeknek az alkalmazása pedig a XV. század végén szokatlan lett volna valamelyik olasz kőfaragó részéről, míg Budán, ahol ebben az időben a kései gótika a legszebb alkotásait hívta életre, a mesterjegyek alkalmazása is virágkorát élte.

A budanyéki kastély szomszédságában egy még az Árpád-korban keletkezett kisebb templom alapfalai is előkerültek s néhány ugyancsak románstíli kerámiatöredék. A főváros megvásárolta a kastély telkét s a leleteket ilyenformán a találás helyén sikerül kiállítani.

Óbuda is színhelye lett újabban a középkorból származó meglepő felfedezéseknek. Ez a városrész volt mindig az, amely mind a tudományos, mind pedig a romantikus kutatók fantáziáját a leginkább serkentette. Az érdeklődést főképpen Anonymusnak egyik megjegyzése szította, aki krónikájában megemlíti, hogy Árpád fejedelem tetemei az Óbuda melletti Fehéregyháza templomában nyugosznak. Megindult tehát a kutatás e templom helyének meghatározása iránt, mert hisz kétségtelennek látszott, hogy a templom fellelője egyszersmind a honalapító fejedelem nyughelye meghatározásának nem csekély dicsőségét is magáénak tulajdoníthatja majd. Mivel pedig az Óbuda határában folyó gyárépítkezések alkalmával nem egyszer vetett felszínre az ásó középkori töredékeket, ezek nyomán pedig a rendszer ásatások is megindultak, természetes következményként mutatkozott az a rengeteg cikk és tanulmány formájában jelentkező igyekezet, mely egymásnak kíméletlenül ellentmondva Fehéregyházát majd itt, majd amott vélte bizonyosan felismerni. Ezekről a bizonyosságokról azonban mihamar mindig kiderült, hogy bizonyos tévedések halmaza s Fehéregyházának a helyét ma sem ismerjük. A találgatás ma sem szűnt azonban meg, sőt utalunk arra a fontoskodó és tudományosnak látszó cikksorozatra, mely nem is oly régen egyik napilapunk hasábjain jelent meg hétszám tartó folytatásokban s amely cikksorozat azt

igyekezett bizonyítani, hogy a fejedelmi sírt rejtő templom nem más, mint a néhány esztendővel ezelőtt Nagy Lajos által feltárt későrómai, helyesebben ókeresztény „cella trichora“.

Az óbudai emlékekre általában véve jellemző, hogy nincsenek pontosan meghatározva s attribúálásuk aránylag sűrűn változik az újabb leletek adta szempontok szerint. Oka egyrészt ennek az okleveles anyag kiadatlan, illetőleg hiányos — és az első ásatásoknak véletlen — volta. Csakis így érthető meg, hogy a Kálvin-utcai református templom és a lelkészlak területén, ahol már egyszer voltak ásatások, a legújabb időben, csak néhány hónappal ezelőtt, ugyancsak Nagy Lajos szerencsés lelete nyomán, az ásó egy minden eddig ismertnél hatalmasabb méretű templomnak alapfalait tárta fel. Ez a templom a XV. században épülhetett és kövein mintegy tizenhat különböző kőfaragó jegyet találtak, olyanokat azonban, melyeknek egy része más budai köemlékeken is előfordult. Ezzel a lelettel kapcsolatban szintén számos attribúálás villant fel. Vannak, kik az óbudai Klarissza-kolostor maradványait sejtik benne, de felkísért újból Fehéregyháza gondolata is. Tekintettel arra, hogy a feltárás munkálatai még csak kezdeti fokon állanak, lehet, hogy későbbi leletek a probléma kétségtelen megoldását teszik majd lehetővé, amely esetben jelentékeny lépéssel jutunk majd előre a középkori Óbuda topográfiájának megrajzolásában.

Futólagos áttekintésünk, mely az emlékek igazi gazdagságát inkább csak sejteti, eddig csak a Duna jobbpartjának maradványait sorolta elő. Tényleg a balpartról számszerűleg csak egy újabb leletről emlékezhetünk meg, de ez az egyetlen, méretben és jelentőségben sikerrel mérkőzhetik egymaga is az egész budai oldallal. Nem kevesebbről van ugyanis szó, mint hogy a véletlen egy hatalmas középkori templomot varázsolt a város közepére. Ez a templom a Belvárosnak elsüllyesztett s nem egyszer már halálra ítélt plébániatemploma. Csúcsíves ablakos, külső, toronyfias pillérekkel gyámolított szentélye, mint Pest városának egyetlen középkori maradványa szerepelt. Talán azért került el a bontócsákány romboló táncát, mely pedig az Erzsébet-híd elhelyezéséből adódott közlekedési nehézségek miatt annyiszor fenyegette. Belsejében a XVI. század monumentális méretű s magas formai kultúrájú két renaissance emléket őrizte, külseje a XVIII. század stíljének nehézkes példája volt s oldalához méltatlan mocsokfészek árusítóbódék tapadtak parazitamódra. Különösebb ügyet már senki sem vetett erre a templomra, hisz úgy látszott, hogy a vele kapcsolatos problémák elintézését nyertek azokban a dolgozatokban, melyek a szentély gótikus voltát hangsúlyozták s megállapították, hogy a hajó, valamint a tornyok már a barokk idők alkotásai. Az 1889-i helyreállítás munkálatai alkalmával sem derült bővebb fény az épületre, sőt ez a munkálat elkövette azt a hallatlan barbárságot is, hogy épségben maradt középkori faragott részleteket, többek között egy egész ajtókeretet elvakolt a napvilágról. Megemlítették még azt a XIII. századból maradt fűrészpárkánytöredéket, mely a déli torony falában volt látható s a templom tanulmányozói Pauer János Györgyben, illetőleg Hörger Antalban a templom XVIII. századbeli építésének és szobrásának személyét is megállapították. Számos ismertetés jelent meg a templom említett renaissance szentség-

házaíró s úgy látszott, hogy a kutatás már csak jelentéktelen adatokkal gyarápíthatja e templom történetét. Azonban a véletlen beleszólt az épület körül uralkodó csendbe s a templomot a legnagyobb meglepetések keltette figyelem központjába vonta. Az Erzsébet-királyné-emlék elhelyezésének szüksége halaszthatatlanná válva, különböző megoldási lehetőségek közül legjobbnak mutatkozott a lebontott régi piarista-épület helyén keletkezett térség, melyet nyugaton a Duna, északon bérházsor, keleten az új piaristaépület hátsó homlokzata, délen pedig a belvárosi plébániatemplom s az Erzsébet híd feljárója határol. Felállítván az emlékmű, csakhamar kivilágosodott, hogy a tér nem maradhat meg rendezetlen sivárságában, főként pedig a templom aljába szorult bádókgéményes, dísztelen bódésornak kell eltűnnie az immár díszesnek szándékolt térről. A lebontás gyors iramú munkálatai alkalmával azután kiderült, hogy a barokknak hitt részeken is középkori maradványok bukkannak elő a leomló vakolat alól. Ez a meglepő valóság, táplálván a téren előzőleg folytatott ásítások sikerének emlékétől (ennek eredményei a téren lévő földalatti múzeumban láthatók), arra indította a hatóságokat, hogy a vakolat leverését rendszeresen folytassák és ennek eredményeképpen kiderült, hogy a barokknak hitt hajó és a déli torony falai a XV. századból való gótikus templom eredeti részei, melyet a barokk átépítés csak megromgált, de nem rontott le s így bontakozott ki fővárosunk kellős közepén egy faragott díszekkel bőven ékes gótikus templomtest, majdnem azt memők mondani eredeti pompájában. Az északi kapu pálcatagos dísz, mely enemű, főként Erdélyben fennmaradt emlékeink (Beszterce, Nagyszében stb.) sorában a leggazdagabb kiképzésű s faragásai is rendkívül magas képzettségről tesznek tanúságot s a déli liliomos szegélyű, csúcsívvel egybefoglalt kettős bejárat maradványai, a déli oldal emeletes oratóriuma, a teljes egészükben kibontott szentélyablakok karcsú arányai, a szentély falának belső színén előkerült (az 1889-1 restauráláskor elfalazott) oratóriumajtó s a szentélyen s a hajó külsején ötletesen elszórt mérműves díszítésű falkövek némileg feljogosítanak előbbi kijelentésünkre, ha el is kell ismernünk, hogy a barokk ajtók és ablakok törése s az elvakolás érdekében történt csákányozás ugyancsak derekas pusztítást vittek véghez az épületen. A vakolat lehántása után az előbukkant építészeti részek stílusvizsgálata nyilvánvalóvá tette, hogy a belvárosi plébániatemplom igazában a kései gótikának egyik legjellegzetesebb és leggazdagabb alkotása volt. Eredetileg egy nyolcszögű tornya (a déli) épült, melynek támpillérei eredeti struktív rendeltetésüket világosan kifejezik, míg a déli torony már a barokk átépítésnek a toldása. A templom három, illetve a csatlakozó oldalkápolnasorral együtt öthajós. A tulajdonképpeni hajók egymagasságúak voltak, a templom tehát a csarnoktípust követte, míg az oldalkápolnák magassága lényegesen csökkent a hajókéhoz képest. A szentély teljes épségben maradt emléke a hazánkban különben csak ritkán használatos körüljárós szentélyeknek. Ez annál is nagyobb jelentőségű, mert e szentélymegoldásnak más példái (pl. a miskolci avasiev.ref. templom, vagy a brassói fekete-templom) gyökeres átalakításon mentek keresztül, úgyhogy teljesen körüljárós szentélye ma már csak a budapesti belvárosi egyháznak van,

A külső lehántással egyidejűleg ásatások indultak meg a templom belsejében is, melyek az első, legalább is a korábbi építkezéseknek a nyomait akarták feltárni, mivel a források kétségtelen tanúsága szerint a templom helyén már a XIII. században is egyház állott, így pl. tudjuk, hogy II. Endre leányának, Árpád-házi Szent Erzsébetnek eljegyzése is ebben a templomban történt volt meg. Az ásatások eredménye¹ képpen kiderült, hogy a román stílusban épült első templom lényegesen kisebb méretű volt a XV. századnál, körülbelül a jaci apátsági templom méreteivel rendelkezett. A templom belsejében lefolyt ásatások rengeteg építészeti érdekességet hoztak napvilágra. Románkori architektónikus töredéket, alaprajzi részleteket, pilonalapozások nyomait stb., de legértékesebb eredményük mégis az a két kődarab, mely egykor a különálló gótikus szentségházhoz tartozott s freskófestésnek épen maradt részleteivel ékes. Egyiken glóriás angyalfej, másikon valamely püspök szent feje vehető ki. Stíljüket tekintve e freskórészletek az olasz művészet körébe tartoznak s a fővárosnak egyetlen festett maradványai a XV. századból. A magyar művészettörténet mind stíláriis, mind ikonográfiai, mind pedig rekonstrukciós szempontokból sokszor vissza fog még rájuk térni.

A feltárási munkák anyagi terheit minden esetben magára vállalta a székesfőváros, de tovább is ment áldozatkészségében akkor, mikor fedezetet keresett és talált a Műemlékek Országos Bizottsága, s annak elnöke, Gerevich Tibor által javasolt helyreállítási munkálatok költségeinek kiteremtésére. Mindez azonban csak félmunka volna akkor, ha az emlékek tudományos feldolgozása nem tarthatna lépést a feltárásokkal, ha nem volna alkalom arra, hogy a megfigyelések vagy később, módszeres tudományos munka árán került eredmények írott tanulmányokba rögződjenek s a nyomtatott betű útján úgy a bel-, mint a külföld tudományos közvéleményét megmozgassák. A felébredt történeti érdeklődés és a mindinkább megtorlódó közlésre váró anyag arra indította a főváros kulturális ügyeinek jelenlegi vezetőségét, hogy kiadványsorozatot indítsanak, melynek lapjain a főváros történetét illető tudományos értékű közlemények helyet találjanak. E kiadványsorozat egyes kötetei felváltva tartalmaznak terjedelmesebb monográfiákat és különböző tárgyú kisebb tanulmányok gyűjteményét. Utóbbi kötetek „Tanulmányok Budapest múltjából” — gyűjtőcímmel jelennek meg. E tanulmányok között közölt Lux Kálmán részletes bőségu építészeti és történeti ismertetést az általa feltárt belvárosi plébániatemplomról, itt jelentek meg Garády Sándornak előzetes jelentései a nyéki kastély és a budaszentlőrinci pálos kolostor ásatási munkálatairól, Nagy Lajosnak rendkívüli fontosságú közlései az eskütéri ásatásokról és ezzel kapcsolatban Pest városának eredetéről és számos más szerzőnek Buda és Pest közelebbi vagy távolabbi múltját illető dolgozata.

A monográfiák sorában legújabbban megjelent kötet pedig fővárosunk középkori kőemlékeit egyetemes tárgyalás alá veszi s eredményeiben oly gazdag problémahalmazt old meg, hogy az e lapokon való bővebb megtárgyalást derekasan kicserdemli. A könyv bevallott célja

¹ Horváth Henrik: Budai kőfaragók és kőfaragójelek. Budapest Székesfőváros Várostarténeti Monográfiái 6.

a főváros középkori építészettörténetének megírása. Azonban ez a cél szinte elsikkad az óriási apparátus mögött, úgyhogy csak az utolsó, „História“ címet viselő fejezet olvasásakor derül ki, hogy mindaz, ami az előző lapokon megíródott, csak ez utolsó fejezet előkészítésére szolgált. Szellemtörténeti szintézis ez a könyv, kiindulása különösképpen mégis látszólag a legaprólékosabb pozitívista eszközökkel történik. Áthidalandó azt a szakadékot, mely a középkori műemléket névtelen alkotójától általában, de hazánkban különösen elválasztja, szerző a középkori építők és kőfaragók kézjegyeit, a faragott köveken felfalható vésett, különös, egymást metsző vonalakból álló jeleket veszi vizsgálat alá. E jeleknek értelmezéséről, jelentéséről számos elmélet alakult. Némelyek egyszerű elszámolási jeleknek tekintik, amelyeknek semmi egyéb jelentőségük nincs, mint hogy a bérelszámolásoknál a faragók igazolni tudják az általuk végzett munka mennyiségét, ismét mások a középkori építőpályók titokzatos szellemének megfelelően, messzemenő titkos értelmet is hajlandók tulajdonítani a jelként szolgáló, rendszeresen mértani elemekből szerkesztett ábráknak. Horváth az idevonatkozó irodalomnak teljes ismeretében távol áll mindkét felfogástól. Értelmezésében a kőfaragójeleknek nincs titokzatos jelentésük, de nem is egyszerű bérelszámolási emlékeztetők, hanem beillesztve e jeleket a gótika általános szellemiségébe, kiválóan alkalmas példák arra, hogy a középkori munkamenetben a tervnek és a kivitelnek, tehát a gondolatnak és a testet öltő formának összefüggéseit, illetőleg teljes egységét megvilágítsák. E szerint az elgondolás szerint indul ki a tárgyalás a köemlékek felszínének vizsgálatából. Ezzel szoros kapcsolatban áll a megmunkáló szerszámok vizsgálata is. E fejezet terjeszkedik ki a kőfaragójelek keletkezésére, szimbolikájára, fejlődéstörténetére, a rájuk vonatkozó irodalom ismertetésére, a Rhiza-féle négy főpályó jeleinek szerkezeti alapjaira és a főpályók jeleinek elterjedési sugaraira, végül a Magyarországon, főként pedig Budapesten talált kőfaragójelek analízisére. A vizsgálódásnak egy mozzanata sem múlik el anélkül, hogy a mutatkozó történelmi következtetések ki ne volnának emelve, így a felületmegmunkálás s a díszítőelemek viszonyából kitűnik, hogy a főváros első, még a XI. században készült építkezéseiben bajor iskolázottságú falazók és lombard-dalmata szobrászok vettek részt valószínűleg bencés szerzetes irányítás alatt. Kitűnik továbbá az is, hogy Magyarország a gyakorlatban nem tartozott a bécsi főpályó hatáskörébe. A kőfaragójelek után következő fejezet felsorolja s amennyire lehetett a szórványos töredékes anyag alapján, elénk tárja élettörténetüket is a személyükben is ismert középkori építőmestereknek. Főként sírkövek szolgáltattak e ponton nagy anyagot. E személyi alapvetés nyomán a középkori építőpályók keletkezése, szervezete következik. Pályó és céh elkülönülése, egymással való küzdelmeikkel, a magyarországi példák nyomán érdekesen rajzolódik meg s szervezeten vezet át a következő gondolatkörbe, mely viszont az építőpályókon belül kialakult elméleti, tervező, díszítőrendszereket elemzi. E rendszerek voltak az egyes pályóknak évszázadokon keresztül feltűnő gonddal őrözött titkai, melyeknek alapján az egész szervezet képes volt zökkenő nélkül működni és véghezvinni gépi és precíziós, konstrukciós eszközök nélkül

oly alkotásokat, melyek előtt a modern építőtechnika is visszatorpanna s ha meg tudná is alkotni, az eredményen ott tükröződnék (mint annyiszor tükröződik is) a gépszerűség lélektelensége, szemben a középkor alkotásainak gazdag és harmonikus lelkiséget tükröző megjelenésével.

A felsorolt fejezeteken épül fel azután a könyv legfontosabb része, a budapesti középkori építészet történetének vázlata. Ami a kőfaragójelek magyarországi használatát illeti, Horváth szerint hazánk három nagy körzetbe osztható. Első és legfontosabb körzet a felvidéki, melynek központja Kassa volt. A kőfaragójelek tanúsága szerint ezzel a páhollyal tartotta a budai építkezés a legszorosabb kapcsolatokat. Hatása elnyúlik azonban Erdélyig, hol a kolozsvári Szent Mihály-templom kövein és a brassói Fekete-templomon ugyancsak felismerhetők kassai származású kőfaragójelek. A felvidéki páholyon kívül a dunántúli és az erdélyi területen alakultak önálló páholyok, melyek azonban, mint fentebb említettük, egymással lazább, szorosabb rokonságot ápolnak.

Idő szempontjából is rendkívül fontos jelenségeket tapasztalhatunk a budai emlékek kőfaragójelein, amennyiben — utaltunk is már rá — a nyéki kastély tiszta renaissance faragású kövein is találunk kőfaragójeleket, e par excellence gótikus sajátosságot. Miután az egész könyvnek legfontosabb verőere a kőfaragójeleknek új \$ gazdag szempontú magyarázata, melytől a fejezetek összes eredményei függenek, szerzőnek e pontra vonatkozó tömör fejtegetéseit egész terjedelmükben ide iktatjuk:

„... a középkori kőfaragómárkák is lényeges kifejezői, formái lehetnek a középkori szellemnek. A szoros függés a különböző főpáholyok kulcsaitól és az ezeken belül lehetséges, sőt szükségszerűen előálló végtelenül egyénített szabadság és változatosság nemcsak a gótikus építészet ismertetőjegye, hanem jellemző az egész középkori életrendszere. Még ezekben a sematikus, merev és élettelen külsőségekben is megcsendül a korszak egész lelkisége, a középkori szellem gazdagsága és tektonikája. A jelek nemcsak fontos utalásokat tartalmaznak alapvető szerkezeti szabályokra, díszítő mintarendszerekre, képletes összefüggésekre, hanem maguk is már bizonyos tekintetben kifejezői a középkori emberiség egész szellemi alkatának. A többi életformákkal együtt a kőfaragójelek is annyi tudatos rendszerezésről, annyi fegyelenről, egyszóval annyi kultúráról tanúskodnak, hogy a középkori világképet romantizáló szemlélet itt-ott talán kevesebbet kéne belőle. A kőfaragójelek a főpáholyok szerkezeti rendszereiből származnak és éppen e miatt valamit elárulnak a csúcsíves építőstílus statikai és dekoratív kapcsolataiból és feszültségeiből. Itt olyan formulaszerű magyarázó és levezető eljárásról van szó, mely szinte modern értelemben vett tudományos gondolkodásra vall. A jelek sematizmusa bizonyos távoli vonatkozásban a grafostatikai ábrákra emlékeztet. Természetesen meg sem közelítik azoknak szabatoságát, gyakorlati jelentőségét és használhatóságát, de azért számtani vagy mértani önkénynek sein szabad őket tekintenünk. Ez ellen szól a statikai és esztétikai feszültségeknek bennük tagadhatatlan megnyilvánuló szellemes játéka, mely bizonyos újabbkori széptani elméletekben, példának okáért Th.

Lipps beleélési (Einfühlung) rendszerében meglepő párhuzamokra akadt, ahol szintén egyszerű síkmértani ábrák, háromszög, négyszög, kör, paralelogramm stb. szolgálnak esztétikai hatások levezetésére, aminek az építópáholyok gyakorlatában triangulatura, quadratura, aranymetszés stb. mutatis mutandis megfelelnek. Ezek a megegyezések szintén csak külsőlegesen, de ennek dacára meglepő, hogy a dóm-építópáholyok látszólag oly önkényes és kabbalisztikus szám- és vonal-szimbolikája és a tudományos, lélektani esztétika bizonyos vonatkozásban párhuzamosan haladnak. Ilyen hasonlatokat nem szabad szó szerint venni, csak annyit jelent, hogy a késői gótikát mozgó energiák még ezekben a mértani formulákban is kifejezésre jutnak. Bizonyos, hogy a késői gótikára annyira jellemző gazdagság és változatosság ezekből a merev sémákból is meggyőző erővel kicsendül. A negédebb formanyelv és a finomabban tagolt jelszerkezetek a gótika sajátosan magyar ágának kialakulását is pontosan követik, hogy azután megmerevedett és részben már értelmetlen kabbalisztikus jelekként még mélyen belenyúljanak a XVI. és XVII. századba.“

A kőfaragójeleknek ilyen értelmezéséből következik egyszersmind az is, hogy a könyv lapjain szinte önkénytelenül alakul ki egy újabb esztétikai értékelőmód is, mely már nemcsak a formarendszerek könyörtelen követelésein alapul, hanem figyelembe veszi a történelemnek a meleg valóságát is, következésképpen sokkal közelebb tudja hozni tárgyát a mai szemlélőhöz. A történet pedig, amelyet Budára és Pestre vonatkozóan a kőtöredékek alapján elénk tár, igen gazdag és sok új tartalommal telt. Elsősorban azok a megállapítások érdemelnek különös figyelmet, melyek a főváros újabb korát az ókorhoz csatolják. A késő antik hagyományoknak továbbélését mutatják ki a román stíl faragott emlékein s ezáltal azt az űrt, azt a szakadékot, amely a város életében mutatkozott, mindinkább kitöltik. Kiderül az emlékek alapján, hogy az antik formanyelv nem volt idegen és ismeretlen a középkor emberei előtt, hanem olyan forrás, melyből természetesen merített művészete számára. A pannóniai római művészet formakincsének a magyar középkor művészetében való továbbélése tovább is problémája maradt a szerzőnek s hihetleg problémájává leszen majd másoknak is, mert nem kétséges többé, hogy a sajátosan hazai művészet formai és szellemi kialakulására vonatkozóan a helyi viszonyok és helyi kapcsolatoknak a vizsgálata sokkal hasznosabb és igazabb eredményekre vezet, mint a legtetszetősebb elméletek, melyek a gyökereket kizárólag idegen talajban keresik. Mindez világossá válik Horváth könyvének anyaga nyomán. A fejlődés folyamatossága Budán Aquincum óta nem szakad meg, legfeljebb elhalványulnak a reávonatkozó nyomok. A XI. századtól kezdve azonban mind erőteljesebben buzog fel az emlékek forrása s ez emlékek tanúságot tesznek arról, hogy a magyar főváros lépést tartott a Nyugat művészi törekvéseivel s művészete mégis egyéni, sajátos, helyi színezetet nyert, önállóvá, többé-kevésbé függetlenné vált, kapcsolatait inkább a haza területén belül ismerhetjük fel, mintsem kifelé s így minden kis töredéke a magyar középkor egész kultúráját képviseli.